

ПОСТАТІ

ОЛЕКСАНДР ЖУКОВСЬКИЙ – ВІЙСЬКОВИЙ МІНІСТР УКРАЇНСЬКОЇ НАРОДНОЇ РЕСПУБЛІКИ 1918 РОКУ: МАЛОВІДОМІ СТОРІНКИ ДІЯЛЬНОСТІ

Павло СЛЮСАРЕНКО

начальник науково-дослідного відділу Науково-дослідного центру гуманітарних проблем Збройних Сил України

Слюсаренко Павло. *Олександр Жуковський – Військовий міністр Української Народної Республіки 1918 року: маловідомі сторінки діяльності.*

У статті висвітлені маловідомі сторінки діяльності Військового міністра Української Народної Республіки Олександра Жуковського (січень-квітень 1918 року).

Ключові слова: *Військовий міністр, Українська Народна республіка, національна армія, Запорізька бригада, Кримська група, більшовицькі війська.*

Слесаренко Павел. *Александр Жуковский – Военный министр Украинской Народной Республики 1918 года: малоизвестные страницы деятельности.*

В статье освещены малоизвестные страницы деятельности Военного министра Украинской Народной Республики Александра Жуковского (январь–апрель 1918 года).

Ключевые слова: *Военный министр, Украинская Народная Республика, национальная армия, Запорожская бригада, Крымская группа, большевитские войска.*

Shiisarenko Pavlo. *Oleksandr is the Zhukov's'kyi - secretary of war of Ukrainian Republic of People's of 1918 : not popular pages of activity.*

In the articles lighted up not popular pages of activity of secretary of war of Ukrainian Republic of People's Oleksandr Zhukov's'kyi (January–April, 1918).

Keywords: *secretary of war, Ukrainian republic of People's, national army, Zaporizhzhya brigade, Crimean group, bolshevist troops.*

Є беззаперечним твердженням, що становлення й існування суверенної держави можливе лише при наявності боєздатної національної армії. На жаль, Українською Центральною Радою (УЦР) ця істина не була врахована. Сучасні дослідники приписують лідерам УЦР надмірний політичний романтизм, захоплення соціалістичними ідеями та необґрунтований пацифізм.

На сьогоднішній день малодослідженими залишаються питання ролі українських військових міністрів у справі побудови національних збройних сил у добу УЦР.

Відомо, що посаду керівника військового відомства доби УЦР займали: Симон Петлюра, Микола Порш, Андрій Немоловський, Олександр Жуковський. Звісна річ, характеристика цих посадових осіб в українській історіографії далеко не однозначна. Проте, в історіографії майже відсутні відомості про діяльність останнього військового міністра доби УЦР О. Жуковського – державника, патріота, професіонала військової справи, полковника Генерального штабу.

Про діяльність О. Жуковського лише фрагментарно згадується у працях сучасних істориків Я. Тинченка «Перша українсько-більшовицька війна (грудень 1917–березень 1918 рр.)» (1996 р.), В. Сідака «Національні спецслужби в період Української революції 1917–1921 рр.» (1998 р.), О. Колянчука «Українська військова еміграція у Польщі (1920–1939)» (2000 р.), С. Литвина «Суд історії: Симон Петлюра і петлюріана» (2001 р.), В. Капелюшного «Здобута і втрачена незалежність: історіографічний нарис української державності доби національно-визвольних змагань (1917–1921 рр.)» (2003 р.)

та «Історія України: Неупереджений погляд: Факти. Міфи. Коментарі» В. Петровського, Л. Радченко, В. Семененка (2007 р.) [1, 2, 3, 4, 5, 6]. Але постать О. Жуковського, на наше переконання, потребує подальшого дослідження.

Початок 1918 року ознаменувався активними бойовими діями на підступах до української столиці. Другий місяць йшла українсько-російська війна. УЦР прийняла доленосний IV Універсал, яким проголошувалася незалежність УНР. У цей час російські більшовицькі війська на чолі з М. Муравйовим наблизились до столиці УНР міста Києва.

Військовий міністр М. Порш не зміг організувати належний спротив червоногвардійцям М. Муравйова. В уряді В.Голубовича, що формувався за партійним принципом, на посаду Військового міністра було призначено абсолютно випадкову для військової справи людину - А. Немоловського, що був родичем В.Голубовича [7, арк.21]. Бажання отримати портфель міністра взяло гору, незважаючи на абсолютну некомпетентність в справах українського військового відомства. А. Немоловський очолював українське військове відомство всього декілька днів, але навіть таке коротке перебування на цій ключовій посаді залишило багато негативних наслідків. Достатньо навести лише декілька з його безглузких розпоряджень. Так, він розпорядився виплатити всьому особовому складу Військового міністерства грошове утримання за три місяці наперед (близько 2 000 000 карбованців), і це в той час, коли кожна копійка була на рахунку у державній скарбниці. Також було дозволено формування польських військових частин,

що з військової точки зору було вкрай небезпечно. Залишається незрозумілим і його наказ про відведення куреня Січових стрільців на відпочинок до містечка Святошино без будь яких – узгоджень з Генеральним штабом та командуванням Київського військового округу, що зменшувало сили оборонців столиці.

Взагалі, оборона Києва з боку Військового міністра А. Немоловського була організована вкрай невдало. Безперервні вуличні бої протягом 10 діб, відсутність сну, відсутність організації заміни вояків на бойових позиціях, брак організації щодо забезпечення козаків гарячою їжею тощо знесилювало оборонців. З огляду на перетому, продовжувати опір переважаючим за чисельністю і озброєнням червоногвардійським частинам залога Києва вже не могла.

У ніч на 26 січня 1918 року члени Центральної Ради та Уряду із загоном січовиків відійшли з Києва на Житомир [6, 285]. Пізнього вечора 26 січня 1918 року у селищі Ситниках (30 верст від Києва) відбулося засідання українського Уряду. На ньому були присутні: голова РНМ Голубович, міністр фінансів Ткаченко, міністр пошт і телеграфів Сидоренко та виконуючий обов'язки міністра праці Порш. На цьому засіданні Уряду на посаду Військового міністра УНР було призначено О. Жуковського [7, арк.28].

О. Жуковський виступив з доповіддю. Він говорив про необхідність призначення командуючого військами, виставлення сторожової охорони на залізничних шляхах Київ-Козятин, Київ-Коростень та дорогою Київ-Житомир, ввести сувору дисципліну у військових частинах, звільнити із військових частин різні «сумнівні елементи», призначити певну платню для військовослужбовців, що приваблювала б до служби в українській армії, законодавчо визначити соціальні гарантії сім'ям військовослужбовців на випадок поранення або загибелі годувальника.

*Військовий міністр УНР Генштабу
полковник О. Жуковський*

Військовим міністром було запропоновано реорганізувати усі наявні у підпорядкуванні українському Уряду військові частини, які організовано відійшли з Києва, у три загони. [7, арк.30]. Йшлося про такі військові частини, як залишки Георгіївського, Полуботківського, Дорошенківського, Богданівського, Богунського та Наливайківського полків, Гайдамацького коша С. Петлюри (300 осіб), Коша отамана Прісовського (1000 осіб), куреня Січових стрільців полковника Коновальця (400 осіб), куреня «Вільного козацтва», загонів вільних козаків Київщини, Катеринославщини, Залізничного куреня, Куреня чорних гайдамаків, кінної сотні полковника Капкана та кінної сотні полковника В. Петріва. [6, 285].

У своїй доповіді О. Жуковський наголошував на тому, що годі грати в демократію, пора будувати боєздатну армію, де є підлеглисть і дисципліна. Він акцентував

увагу на тому, що за невиконання наказу повинна бути сувора кара. Жуковський запропонував на посаду командуючого військами підполковника О. Сливинського. За наполяганням Військового міністра, кожен із трьох запланованих загонів повинен був прирівнюватися до статусу дивізії, а командири цих загонів наділялися правами командирів корпусів [7, арк.33].

Очевидно, Військовий міністр передбачав у майбутньому розгортання цих загонів (дивізій) в армійські корпуси. Аналізуючи подальші дії військового керівництва УНР, можна з упевненістю зазначити, що практично усі пропозиції, зазначені у доповіді О. Жуковського, були схвалені Урядом і з часом втілені в життя.

Військове міністерство на чолі з О. Жуковським почало функціонувати від 29 січня 1918 року у місті Житомирі. У наказі по Військовому міністерству (Ч.1) зазначалось: «З огляду на те, що Народне Військове Міністерство виїхало із Києва, де залишився Військовий міністр А. Немоловський, я, згідно з постановою Ради Народних Міністрів, вступив до виконання обов'язків Народного Військового міністра».

Начальником Генерального штабу замість отамана Бобровського було призначено отамана О. Осецького (Ч.2). Йому доручалось заново сформувати оперативний, мобілізаційний, демобілізаційний, інспекторський та пересування військ відділи [9].

За час перебування в Житомирі, О. Жуковському вдалося зосередити усі українські військові сили в одному районі. Навколо і в самому місті вирував хаос. Колишній російський Південно-Західний фронт розвалювався. Охорона концентраційних таборів розбіглася, і полонені австрійці й німці рушили додому, вирувала анархія і безлад. Узбіччями доріг лежали трупи коней, розібрані автомобілі. Австрійці і німці в одну сторону переміщувалися групами, а з лінії Південно-Західного фронту російські бійці – в іншу (вели і везли награвоване – коней, волів, вози, рушниці, кулемети тощо)

[7, арк.34]. Незважаючи на це, О. Жуковському вдалося навіть організувати вербування добровольців до лав української армії.

Ним було розроблено спеціальний Статут на право вступу і платні в армії. Начальником формувального відділу був призначений колишній голова шкільного відділу полковник Остафіїв, який успішно виконав доручені завдання. Активно відкривались і діяли формуючі бюро. Вступаючим до лав української армії призначалась висока платня. І це був, на думку О. Жуковського, один із найдієвіших на той час засобів, щоб привабити до вступу у військо. У той же час, впроваджена карна відповідальність за військові злочини. Військовий міністр видав наказ щодо розформування усіх комітетів в армійських структурах з метою зупинення морального розладу військ. Питання щодо дотримання в частинах жорсткого статутного порядку О. Жуковським було взято під особистий контроль.

Саме в цей час тяжко захворів командуючий військами О. Слівінський, і О. Жуковському прийшлося перебрати на себе ще й обов'язки командуючого військами. Слід зазначити, що лише його диктаторська поведінка змогла врятувати українські військові частини від остаточного розладу.

Доволі вдалим рішенням О. Жуковського було призначення командуючим Житомирським районом полковника К. Прісовського, який навів лад на ввіреній території і упорядкував свій Запорозький загін, що слугувало прикладом і для Січових стрільців Є. Коновальця, і для гайдамаків С. Петлюри. Командира полку «Вільної України» полковника Адамовича Військовий міністр призначив Головним інтендантом військ, враховуючи те, що він добре володів господарською справою, чого гостро потребувала саме на той час українська військова справа [7, арк.41]. Необхідно було налагодити хоч якусь взаємодію між Військовим міністерством, іншими штабними структурами та урядовими установами і,

найголовніше, – організувати продовольчу базу.

Голова УЦР М. Грушевський мешкав у будинку Губерніального комісара, де й збирались на наради члени УЦР. А Військовий міністр О. Жуковський проживав у міському будинку одного із старшин [7, арк. 35]. З вищенаведеного видно, що УЦР, затримавшись у Житомирі на декілька днів, напружено працювала.

Проте, 4 лютого більшовицький загін на чолі з В. Кіквідзе почав наступ на Житомир з боку Бердичева. Назустріч виступила бригада К. Прісовського. Відбувся важкий бій, але з настанням темряви противники відступили на попередні позиції.

На порядку денному стояло питання щодо розташування УЦР у безпечнішому місці, подальшої евакуації її через Коростень до Сарн.

Поза тим, бойові дії між українськими військами та червоногвардійськими частинами продовжувалися у Сарненському напрямкові. Першими на Коростень, за наказом О. Жуковського, вирушили січовики Є. Коновальця і зайняли його без особливих проблем, звільнивши від червоногвардійських підрозділів. Лише тоді приїхав потяг з УЦР.

Основні сили Запорізького корпусу, за наказом О. Жуковського, залишилися у Житомирі, почали його укріплювати та концентрувати сили для наступу на Бердичів. С. Петлюра зі своїми гайдамаками зайняв Овруч та Звягель.

6 лютого січовики зайняли Сарни, куди й прибула УЦР. За наказом Військового міністра УНР, українська 2-а бригада моментально зайняла Рівне, що свідчило про остаточне закріплення військ УЦР на Волині [1, 347].

Таким чином, 6 лютого українські війська закріпилися на лінії Житомир – Коростень – Олевськ, здійснюючи реорганізацію і готуючись до протинаступу.

Ще 6 лютого 1918 року на територію України, згідно умов Берестейського мир-

ного договору, увійшли 33 дивізії німецьких та австро-угорських військ [6, 288]. Відтепер Військовому міністру УНР О. Жуковському усі операції доводилось узгоджувати з німецьким командуванням. До німецького штабу ним було відряджено генерала В. Бронського [1, 348]. Назріло питання про підготовку і наступ українських військ і нових союзників у київському напрямку, для визволення не лише столиці УНР, а й взагалі усієї її території.

З приводу загального наступу у київському напрямку слід зазначити, що виникли явні непорозуміння між Військовим міністром УНР О. Жуковським та командиром гайдамаків С. Петлюрою. Документи свідчать, що доволі непростими були стосунки між колишнім і теперішнім міністрами. Зі спогадів О. Жуковського відомо, що С. Петлюра на нарадах постійно підкреслював свою особисту значущість, тим самим вносячи розбрат [7, арк.34].

Конфлікт виник з приводу місця і ролі українського війська у загальному наступі. С. Петлюра, щоб нейтралізувати негативне ставлення українського громадянства до використання чужої збройної сили, вважав принциповим, що першими у визвольному поході мають наступати українські частини. О. Жуковський наполягав на тому, щоб в авангарді наступу на Київ йшли німецькі частини. Жуковський, таким чином, прагнув зберегти від зайвих утрат українське військо. У свою чергу, гайдамаки Петлюри на чолі з О. Волохом зажадали від Військового міністра О. Жуковського, з погрозою застосувати силу, щоб саме вони зі своїми підрозділами, а не німецькі війська, наступали першими. За свідченнями очевидців, «коли прибув міністерський потяг до місця розташування гайдамаків, О. Волох в ультимативній формі, погрожуючи обстріляти потяг з кулеметів, стверджувально настоював на відміні О. Жуковським свого рішення» [1, 335].

Українські частини 8 лютого зайняли Рівне, 11 – Житомир, 12 – розпочався на-

ступ на Бердичів з боку Житомира і з боку Шепетівки. Бій тривав два дні. У бою під Бердичевом відзначився Гайдамацький курінь С. Петлюри та Запорозький загін полковника К. Прісовського. У наказі по Військовому міністерству (Ч.32) від 14 лютого О. Жуковський з цього приводу зазначив: «Гайдамаки славного Коша Слобідської України і козаки загону отамана Прісовського за лицарський наскок на ст. Тетерів та м. Бердичів, захоплення їх та обеззброєння більшовицьких ватаг, висловлюю свою щирю подяку і вірю, що Україна, маючи таких синів, «не вмере, не згине» [9]. Коростень був узятий Січовими стрільцями Є. Конавальця.

Загальний наступ українських частин на Київ відбувся у складі трьох ударних груп: К. Прісовського, С. Петлюри і Є. Конавальця. Січовики і гайдамаки наступали з Коростеня, а запорожці – з Бердичева. 13 лютого українські частини захопили ст. Ірпінь. Після тривалого бою в передмісті Києва більшовики, залишивши столицю, відійшли на Дарницю. 2 березня (за новим стилем) українські війська першими увійшли до Києва.

Повне визволення України тривало ще 68 днів. Є хибні твердження, що наступ на Лівобережжі та на Півдні України німецькі війська цілковито взяли на себе, не довіряючи українським частинам. Це не відповідає дійсності, оскільки саме Запорозька бригада генерала Натієва разом з німецькими частинами, які просувалися у другому ешелоні, 16 березня здобули Гребінку, 17 – Лубни, 22 – Ромодан і Миргород, 29 – Полтаву, а 8 квітня – Харків. На півдні України Січові Стрільці разом з австро-угорськими частинами 14 березня зайняли Одесу, 17 – Миколаїв, 20 – Херсон.

10 квітня за наказом Військового міністра УНР О. Жуковського, було сформовано кримську групу П. Болбочана, яка вирушила на Крим, щоб здобути півострів ще до підходу австро-угорських військ – адже

формально Крим не входив до складу УНР [9]. Крим було звільнено від червоноармійських частин. Саме внаслідок цього рейду на флагмані Чорноморського флоту 29 квітня 1918 р. замайорів український національний прапор, що не забарилися підхопити й всі інші військові кораблі. А наприкінці квітня донецька група Запорозької бригади на чолі з В. Сікевичем завершила визволення Донбасу, вийшовши на кордон з Областю Всевеликого Війська Донського. З наведеного зрозуміло, що треба віддати належну шану головному організатору цих успішних дій українського війська – Військовому міністру УНР О. Жуковському.

Після прибуття до столиці, робота Військового міністерства УНР була організована на повну потужність. О. Жуковському знову приходилось налагоджувати діяльність військового відомства практично з нуля. Незважаючи на постійне втручання німецького командування у роботу українського військового відомства, за наступних півтора місяці на посаді, О. Жуковському вдалося багато зробити на користь національній військовій справі. Слід відзначити, що, згідно з Постановою РНМ УНР від 14 березня 1918 року, він почав виконувати і обов'язки Морського міністра [10, арк.14].

Маючи чималий досвід, О. Жуковський особисто розробив програму створення Української регулярної національної армії за територіальним принципом комплектування. В основу програми покладено саме корпусну територіальну систему, це означає цілковиту відмову від військових округів. У сучасній українській історіографії пріоритет щодо цієї новизни чомусь надається на адресу генерала П. Скоропадського. Є очевидним, що реорганізацію армії підготувало Військове міністерство під керівництвом О. Жуковського. А П. Скоропадський лише продовжив втілювати у життя вже до нього розпочату справу.

Про фаховий підхід О. Жуковського до будівництва української армії свідчать документи. Так, згідно наказу Військової

Офіції УНР Ч. 16 від 31 березня 1918 року всіх вояків–вихідців із Закавказзя, Молдови, Криму, що перебували на службі в українській армії, на прохання відповідних військових комісарів з тих місцевостей, було без перешкод відряджено до рідних теренів [11, арк. 4]. А згідно з наказом Ч. 9 від 31 березня 1918 р., з лав Української армії було негайно звільнено учнів середніх шкіл [11, арк. 7].

Для організації мобілізаційних заходів, Наказом Ч.10 від 31 березня 1918 року було призначено повітових комендантів на Київщині, Полтавщині, Чернігівщині, Волині, Поділлі та Херсонщині [11, арк.8]. А наказом Ч. 24 від 5 квітня 1918 р. і на Катеринославщині та Курщині [11, арк. 21].

Відповідно до Постанови РНМ УНР О. Жуковський наказом Ч. 12 від 1 квітня 1918 року встановив всім старшині (офіцерам) розмір грошового утримання у відповідності до посад. Для прикладу, отаман корпусу – 1150 карбованців, отаман бригади – 900, курінний – 600, хорунжий – 350 тощо [11, арк. 12].

Військовим міністром УНР було особливо звернуто увагу на остаточне розформування залишків російських Південно-Західного і Румунського фронтів, які нещодавно перестали існувати. О. Жуковський наказом Ч.41 від 11 квітня 1918 року створив осередки на чолі із завідуючими зі збору автомобільного майна на території колишніх фронтів, з відповідним штатом [11, арк. 37–38].

11 квітня 1918 року, згідно наказу по Військовій Офіції Ч. 43, починає реорганізовуватися Військове міністерство УНР за новими штатами. До складу Військового міністерства включено Генеральний штаб, Головний штаб, Управління Головного начальника постачання, Управління загальних справ і окремі відділи [11, арк. 42].

В усіх вище перелічених повітах, де призначені повітові коменданти, було розпочато згідно наказу по Військовій Офіції Ч.48 від 13 квітня 1918 року формування

так званих місцевих (запасних) бригад [11, арк. 57].

15 квітня 1918 року Військовим міністром було складено і затверджено наказом по Військовій Офіції Ч. 50 попередній реєстр корпусів і дивізій Української армії до якого увійшли: VII армійський корпус, X армійський корпус, XXV армійський корпус, XXVI армійський корпус, XXXI армійський корпус, XI армійський корпус, 9 піша дивізія, 11 піша дивізія, 12 піші дивізія, 15 піша дивізія, 31 піша дивізія, 65 піша дивізія, 78 піша дивізія, 83 піша дивізія, 130 піша дивізія, 1 Українська дивізія, 3 Стрілецька дивізія, 4 стрілецька дивізія, 9 кінна дивізія та 12 кінна дивізія [11, арк. 58]. За розпорядженням О. Жуковського, вказані корпуси і дивізії розпочали доукомплектовувати за допомогою повітових комендатур.

Відповідно до наказу по Військовій Офіції Ч. 74 від 15 квітня 1918 року, при Головній управі Генерального штабу було створено Комітет з формування та організації армії, котрий був зобов'язаний розробити штати, військові закони та організувати загальну координацію праці всіх головних управ Військового міністерства УНР, а також інспекторів всіх частин [11, арк.104].

Велику увагу О. Жуковський приділяв призначенню на відповідальні посади в армії лише свідомих українців. У зв'язку з цим, ним був підписаний наказ по Військовій Офіції Ч. 75 від 15 квітня 1918 року адресований Начальнику Головного штабу, де чітко зазначалось, що потрібно звернути особливу увагу на те старшинство (офіцерів), котрі у сучасний момент захищають Україну в боротьбі з більшовиками, що саме це старшинство повинно буде зайняти відповідальні посади в новій Українській армії [11, арк. 108]. Вже 17 квітня, згідно наказу по Військовій Офіції Ч. 79 було призначено (затверджено) вище командування армійських корпусів, а саме: Київський корпус – отаман Дядюша, Волинський – отаман Клименко, Одеський – отаман Колодій, Чернігівський – отаман Дорошевич, Пол-

тавський – отаман Осецький, Катеринославський – отаман Васильченко, Харківський – отаман Волкобой [11, арк.140].

Для розгляду злочинів та провин з боку військовослужбовців Української армії, наказом по Військовій Офіції Ч. 103 від 23 квітня 1918 року на території УНР було створено ряд військових судів: Вищий Військовий Суд в Києві (обсяг діяльності – Правобережжя та Чернігівщина), Тактичний судовий заклад у Катеринославі (обсяг діяльності – Лівобережжя), у межах дивізій – «Штабові суди» [11, арк. 170].

Щодо військово-морських справ, то за планами Військового міністерства УНР на Чорноморському флоті намічалася повна демобілізація рядового складу і переатестація старшин (офіцерів). О. Жуковський ініціював перед керівництвом УЦР і РНМ УНР, враховуючи специфіку флотської служби, на законодавчому рівні саме на флоті ввести проходження військової служби виключно на контрактній основі для усіх категорій особового складу [10, арк.14].

У свою чергу, німецьке командування постійно втручалася в роботу Військового

міністерства УНР, тим самим гальмуючи його діяльність. Німці взагалі були незадоволені діяльністю УЦР, яка, на їхній погляд, підступно не виконувала зобов'язань по Берестейському договору щодо постачання продовольства до Німеччини, та здійснили 29 квітня 1918 року державний переворот, привівши до влади генерала П. Скоропадського. Як наслідок, УЦР була розігнана німцями, а її Військовий міністр О. Жуковський потрапив до Лук'янівської в'язниці так і не втілюючи у життя відпрацьованої особисто програми побудови української професійної армії. Його було звинувачено у причетності до викрадення директора Російського банку зовнішньої торгівлі А. Доброго, хоча, як свідчать джерела, він до цього ніякого відношення не мав. Проте отримав вирок – 2 роки ув'язнення.

Отже, підсумовуючи викладене, можна без перебільшення стверджувати, що О. Жуковський був визначною особистістю в українській історії, а його військова діяльність є маловідомою та потребує подальших досліджень національною військово-історичною наукою.

ДЖЕРЕЛА

1. Тинченко Я. Перша українсько-більшовицька війна (грудень 1917 – березень 1918 рр.). – Київ–Львів, 1996. – 370 с.
2. Сідак В. С. Національні спецслужби в період Української революції 1917–1921 рр. (невідомі сторінки історії): Монографія. – К.: Видавничий дім „Альтернатива», 1998. – 320 с.
3. Колянчук О. М. Українська військова еміграція у Польщі (1920–1939 рр.): Дис. ... канд. іст. наук: 20.02.22 / Державний університет „Львівська політехніка». – Львів, 2000. – 204 арк.
4. Литвин С.Х. Суд історії: Симон Петлюра і Петлюріана. – К.: Видавництво імені Олени Теліги, 2001. – 640 с.
5. Капелюшний В. П. Здобута і втрачена незалежність: історіографічний нарис української державності доби національно-визвольних змагань (1917 – 1921 рр.): Монографія – К.: Олан, 2003. – 608 с.
6. Петровський В.В., Радченко Л.О., Семененка В.І. Історія України: Неупереджений погляд: Факти. Міфи. Коментарі / В.В. Петровський, Л.О. Радченко, В.І. Семененка. – Х.: ВД «ШКОЛА», 2007. – 592 с.
7. Центральний державний архів вищих органів влади та управління України (далі – ЦДАВОВУ) Ф.3543, Оп. 2, Спр. 1.
Крип'якевич І.П., Гнатевич Б., Стефанів З. Історія українського війська (від княжих часів до 20-х років ХХ ст.) / Упорядник Б.З. Якимович. – 4-те вид. змін. і доп. – Львів: Світ, 1992. – 712 с.
9. Литвин С.Х. Звільнення України від російсько-більшовицьких військ навесні 1918 року // Воєнна історія. – Київ, 2008. – № 3 (39). – С. 86–95.
10. ЦДАВОВУ Ф. 1076, Оп. 1, Спр. 16.
11. ЦДАВОВУ Ф. 1076, Оп. 1, Спр. 15.